

ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ ΗΛΕΚΤΡΑ 32-37:
ΜΙΑ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥ ΠΛΑΓΙΟΥ ΛΟΓΟΥ

Στη μελέτη αυτή θα προτείνουμε μια λύση στο πρόβλημα που απορρέει από τη διατύπωση του σοφοκλείου Ορέστη σχετικά με το περιεχόμενο του απολλώνιου χρησμού: ἄσκευον αὐτὸν ἀσπίδων τε καὶ στρατοῦ / δόλοισι κλέψαι χειρὸς ἐνδίκου σφαγᾶς (Ἠλ. 36-37)¹. Το πρόβλημα που επισημαίνουν οι μελετητές σχετίζεται με την αναπαραγωγή-αναμετάδοση του απολλώνιου χρησμού δηλαδή του «αλλότριου λόγου» σ' ένα καινούργιο πλαίσιο² και είναι το εξής: το επίθετο ἐνδικος, που κατοχυρώνει ηθικά τη μητροκτονία, αποτελεί μέρος του θεϊκού εκφωνήματος ή συνιστά αξιολόγηση της εκδίκησης από τον ίδιο τον Ορέστη³;

Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα προσδιορίζει και τη στάση των μελετητών απέναντι στο πρόβλημα του τέλους του έργου και στην αντιμετώπιση της μητροκτονίας από τον Σοφοκλή. Αν η πράξη της εκδίκησης, που περιλαμβάνει και τη μητροκτονία, προσδιορίζεται ως ἐνδικος από τον ίδιο το θεό Απόλλωνα, τότε δεν τίθεται ηθικό ζήτημα και η απουσία των Ερινύων είναι απόλυτα δικαιολογημένη⁴. Διαφορετικά, αν η αξιολο-

---

1. Όλες οι παραπομπές στο κείμενο του Σοφοκλή είναι από την έκδοση των H. Lloyd-Jones & N. G. Wilson, *Sophocles Fabulae*, Oxford 1990. Στην παλαιότερη έκδοση του κειμένου ο A. C. Pearson υιοθετεί τη γραφή ἐνδίκους σφαγᾶς. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση το ερμηνευτικό πρόβλημα παραμένει. Για το πρόβλημα του χρησμού βλ. D. A. Hester, «Some Deceptive Oracles: Sophocles, *Electra* 32-37», *Antichthon* 15 (1981) 15-25.

2. Για τη διατύπωση που χρησιμοποιούμε εδώ καθώς και για το περιεχόμενο του όρου «αλλότριος λόγος» βλ. Βαλεντίν Ν. Βολοσίνοφ, *Μαρξισμός και Φιλοσοφία της γλώσσας. Τα βασικά προβλήματα της κοινωνιολογικής μεθόδου στην επιστήμη της γλώσσας*, πρόλογος - μτφρ. Β. Αλεξίου, Αθήνα 1998, σ. 253. Όπως θα φανεί και στην ανάλυση που ακολουθεί «ο αλλότριος λόγος και το πλαίσιο αναπαραγωγής του δεν είναι παρά οι όροι μιας δυναμικής αμοιβαίας σχέσης» (Βολοσίνοφ, ό.π., σ. 261).

3. Βλ. J. H. Kells, *Sophocles Electra*, Cambridge 1973, σ. 82 ad 35ff: «We do not know (from the structure of the sentence) whether it was the oracle which called the proposed killing ἐνδικοί, or whether χειρὸς ἐνδίκους σφαγᾶς (sic) represents Orestes' own words and Orestes' own estimation of the killing (which he assumed the oracle would agree with)», και Ch. P. Segal, *Tragedy and Civilization. An Interpretation of Sophocles*, Cambridge, Mass. 1981, σ. 280. Επίσης βλ. R. Kitinger, «Why mourning becomes Electra», *ClAnt* 10 (1991) 303 σημ. 17.

4. Βλ. J. C. Kamerbeek, *The Plays of Sophocles. Part V: The Electra*, Leiden 1974, σ. 25 ad 33: «It is a sophism to argue, as sometimes is done, that in this way the poet intended to clear the

γική κρίση *ἐνδίκου χειρὸς* προσδιορίζει την προσωπική στάση του Ορέστη απέναντι στην εκδίκηση, η μητροκτονία δεν κατοχυρώνεται ηθικά από τον Απόλλωνα⁵.

Από την προλογική ρήση του Παιδαγωγού γίνεται σαφές ότι η απομάκρυνση του Ορέστη από τον χώρο εκτέλεσης του φόνου του πατέρα του (στ. 10-13: *πολύφθορόν⁶ τε δῶμα Πελοπιδῶν τόδε, / ὄθεν σε πατρὸς ἐκ φόνων ἐγὼ ποτε / πρὸς σῆς ὀμαίμου καὶ κασιγνήτης λαβῶν / ἤνεγκα*) δεν συνεπάγεται και απομάκρυνση του νέου από την «ιδεολογία» του φόνου, αφού ο στόχος της ανατροφῆς του είναι να γίνει πατρι τιμωρὸς φόνου (στ. 14). Ο βασικός μηχανισμός που χρησιμοποιεί ο ποιητής για να συνδέσει τη μελλοντική προοπτική του Ορέστη με το αφετηριακό σημείο που τοποθετείται στο παρελθόν είναι η επανάληψη: *πατρὸς ἐκ φόνων – πατρι τιμωρὸν φόνου⁷*. Ωστόσο, στον φόνου του πατέρα, που προβάλλει με ὅλη την ωμότητα ενός κοινού εγκλήματος, αντιπαρατίθεται ο ηθικά επιβεβλημένος φόνος που θα διαπράξει ο Ορέστης, φόνος ο οποίος εντάσσεται στο σύστημα αποκατάστασης και διατήρησης της τιμῆς του οίκου (*τιμωρόν⁸*).

---

god of any responsibility for the matricide: *ἐνδίκους* belongs to the words of the oracle», και B. Alexanderson, «On Sophocles' *Electra*», *C&M* 27 (1966) 81: «No doubt *ἐνδίκους σφαγὰς* belongs to the oracular response and not to some interpretation of it by Orestes. The Orestes it is so evident that he must take revenge that the question is only how. That this opinion of his is the right one is shown by *ἐνδίκους*».

5. Βλ. J. T. Sheppard, «*Electra*: A Defence of Sophocles», *CR* 41 (1927) 2-9, και του ίδιου, «*Electra* again», *CR* 41 (1927) 163-165. Πρβ. R. P. Winnington-Ingram (μτφρ. Ν. Κ. Πετρόπουλος - Χ. Π. Φαράκλας), *Σοφοκλής. Ερμηνευτική προσέγγιση*, Αθήνα 1999, σ. 327, όπου σχολιάζει την άποψη του Sheppard: «Εστω κι αν ο Ορέστης ρώτησε για τα μέσα και όχι για τον σκοπό του εγχειρημάτος του, δεν μας δίνεται κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι ο θεός δεν ενέκρινε τον σκοπό ή ακόμη και ότι οι θεοί του Σοφοκλή δεν είναι πίσω από την *legem talionis*». Βλ. επίσης D. A. Hester, ό.π., 16, 18-25, όπου σχολιάζει τις απόψεις του Sheppard. Για μια επισκόπηση των ερμηνευτικών προβλημάτων του δράματος και των λύσεων που προτείνονται βλ. J. H. Kells, ό.π., 1-12, και M. Annette Harder, «“Right” and “Wrong” in the *Electras*», *Hermathena* 159 (1995) 27, 30 σημ. 15, 31 σημ. 16.

6. Βλ. αρχ. Σχόλιο ad 10: *πολύφθορον ἐν ᾧ πολλὰι φθοραὶ καὶ φόνου ἐγένοντο* (P. N. Parageorgius [ed.], *Scholia in Sophoclis Tragoedias Vetera*, Lipsiae 1888).

7. Η σημασία των λεκτικών επαναλήψεων στη διερεύνηση της πρόθεσης του Σοφοκλή έχει αναγνωρισθεί από τους μελετητές. Βλ. το σημαντικό άρθρο της P. E. Easterling, «Repetition in Sophocles», *Hermes* 101 (1973) 14-34, και J. Daly, *Horizontal Resonance as a Principle of Composition in the Plays of Sophocles*, N. York - London 1990, σ. 1, όπου συνδέει την επανάληψη με τη συγγραφική πρόθεση.

8. Για το σημασιολογικό περιεχόμενο της λέξης *τιμωρός* βλ. F. Bader, «Ephore, pyloure, théore: les composés grecs en -ορος, -ουρός, -ωρός», *RPh* 46 (1972) 208-212 και κυρίως 208, όπου τονίζει πως η λέξη προσδιορίζει «*celui qui veille sur la τιμή, c'est-à-dire sur la dignité d'origine divine, conférée par le sort à un personnage royal et qui comprend des privilèges de respect et des redevances matérielles, qu'il s'agit de défendre soit préventivement (d'où le sens de protecteur, défenseur), soit contre les attaques subies (d'où le sens de vengeur)*». Βλ. επίσης Μαί-

Συνεπώς, καθώς από την ανατροφή του ο Ορέστης έχει ήδη εμποτισθεί με την ιδεολογία της εκδίκησης ως πράξης διατήρησης της τιμής⁹ (η τιμωρία νοείται υπό τη διπλή έννοια ως πράξη επιβεβαίωσης της κοινωνικής τάξης του Ορέστη και ως πράξη αποκατάστασης της τιμής του νεκρού πατέρα του)¹⁰ – άρα ως δίκαιης πράξης –, είναι αυτονόητη η διατύπωση του ερωτήματος που απευθύνει προς τον θεό Απόλλωνα: ἐγὼ γὰρ ἤνιχ' ἰκόμην τὸ Πυθικὸν / μαντεῖον, ὡς μάθοιμ' ὄτω τρόπῳ πατρὶ / δίκας ἀροίμην τῶν φονευσάντων πάρα (στ. 32-34).

Στην πλάγια ερωτηματική πρόταση ὄτω τρόπῳ πατρὶ δίκας ἀροίμην / τῶν φονευσάντων πάρα (στον ευθύ λόγο θα ισοδυναμούσε με τίνι τρόπῳ πατρὶ δίκας ἄρωμαι / τῶν φονευσάντων πάρα)¹¹ επανέρχονται όλα τα στοιχεία της ανατροφής του, όπως την έχει προσδιορίσει ο Παιδαγωγός: (1) Η χρήση της δοτικής πατρὶ ἀντὶ τῆς γενικῆς πατρὸς παραπέμπει στην αντίστοιχη δοτικὴ πατρὶ¹² του στ. 14. (2) Ο Ορέστης, προσδιορίζοντας την εκδίκηση ως δίκας (στ. 34), παραπέμπει στη λέξη τιμωρόν (στ. 14) και στην αντίστοιχη θετικὴ αξιολόγησή της και αποδεικνύει ότι έχει εμπεδώσει τα διδάγματα της ανατροφής που έλαβε από τον Παιδαγωγό. Εδώ η δίκη προσδιορίζει την ανταποδοτικὴ δικαιοσύνη που αφορά τους φονιάδες (τῶν φονευσάντων πάρα), ενώ παράλληλα η ανάληψη του καθήκοντος εκπλήρωσής της από τον Ορέστη (ἀροίμην) ισοδυναμεί με πράξη απόδοσης της οφειλόμενης δίκης προς τον πατέρα του (πατρὶ) και έχει τη σημασία της αποκατάστασης της νομιμότητας¹³. (3) Με τη χρήση

ρη Μάντζιου, «Η έννοια της τιμής στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή», Δωδώνη (Φιλολογία) 23 (1994) 249-274, και κυρίως J. Mossman, *Wild Justice. A Study of Euripides' Hecuba*, Oxford 1995, σ. 171.

9. Αυτή η ιδεολογία της εκδίκησης αποτελεί το βασικό βίωμα του Ορέστη και συνεπώς το «φόντο πρόσληψης» στο πλαίσιο του οποίου συντελείται η πρόσληψη του χρησμού, η κατανόηση και η αξιολόγησή του. Για την ορολογία βλ. Β. Βολσιόφοφ, ὁ.π., σ. 260.

10. Για το πλέγμα των υποχρεώσεων που συνεπάγεται η έννοια της τιμής στο έπος βλ. A. W. H. Adkins, «Honour and Punishment in the Homeric Poems», *BICS* 7 (1960) 29, όπου η τιμὴ προσδιορίζεται ως καθοριστικὴ για την κοινωνικὴ θέση καθενός, εφόσον συνίσταται σε υλικό πλούτο, πολιτικὴ επιρροή, σεβασμό από τους άλλους. Επίσης βλ. N. Yamagata, *Homeric Morality* [Mnemosyne, suppl. 131], Leiden - N. York - Köln 1994, σσ. 129 και 137.

11. Για τη μορφή της πλάγιας ερωτηματικῆς πρότασης στον ευθύ λόγο και τον σχετικό προβληματισμό βλ. R. C. Jebb, *Sophocles. The Plays and Fragments, Part VI: The Electra*, Amsterdam 1962 [= Cambridge 1894], σ. 11 ad 32ff.

12. Νομίζω ότι η ερμηνεία αυτή ενισχύει την άποψη εκείνων που υιοθετούν στον στ. 33 τη γραφή πατρὶ ἀντὶ πατρὸς. Για τα επιχειρήματα υπέρ της γραφῆς αυτής βλ. L. Campbell, *Sophocles. The Plays and Fragments Edited with English Notes and Introductions*, τ. II, Hildesheim 1969 [= Oxford 1881], σ. 135 ad 33, και J. C. Kamerbeek, ὁ.π., σ. 25 ad 33.

13. Για το σημασιολογικό περιεχόμενο της λέξης δίκη βλ. M. Gagarin, «Dike in *Works and Days*», *CPh* 68 (1973) 81-94 (για την ετυμολογία της λέξης βλ. κυρίως 82, όπου δίνεται και βιβλιογραφία). M. W. Dickie, «Dike as a Moral Term in Homer and Hesiod», *CPh* 73 (1978) 91-101 (κυρίως 92, όπου αναφέρεται στις απόψεις των Adkins, Lloyd-Jones, Jaeger κ.ά., οι

της φράσης τῶν φονευσάντων πάρα (στ. 34), επαναφέρει στο προσκήνιο την ιδεολογία του φόνου (στ. 14: φόνου). Με την επανάληψη αυτή, ο Ορέστης καθιστά τον λόγο του «απηχτητικά ισχυρό»¹⁴, δηλαδή αποσκοπεύει να δημιουργήσει θετικές εντυπώσεις στον αποδέκτη του (Παιδαγωγό)¹⁵ υποδεικνύοντάς του ότι η διατύπωση του ερωτήματος προς τον Απόλλωνα υπαγορεύεται από τις παιδαγωγικές αρχές του Παιδαγωγού¹⁶.

Η απάντηση του Απόλλωνα εισάγεται από τον Ορέστη ως εξής: *χρῆ μοι τοιαῦθ' ὁ Φοῖβος ὦν πύση τάχα* (στ. 35). Η αλλαγή του γραμματικού χρόνου από αόριστο (*ἐγὼ γὰρ ἤνιχ' ἰκόμην* [...] ὡς μάθοιμ' ὄτω τρόπῳ [...] ἄροίμην) σε ενεστώτα (ιστορικό ενεστώτα) *χρῆ* μεταφέρει στο παρόν της αφήγησης το χρησμό του Απόλλωνα και «παροντοποιεῖ» το παρελθόν¹⁷. Ωστόσο, ο Ορέστης-αφηγητής δεν παραθέτει αυτούσια τα λόγια του χρησμού του Φοίβου, αλλά δίνει μάλλον μια σύνοψη των βασικών του σημείων, όπως φαίνεται από τη χρήση του *τοιαῦθ'* (στ. 35) και *τοιόνδε χρησμόν εἰσηκούσαμεν* (στ. 38)¹⁸.

Η χρήση της αντωνυμίας *μοι* (*χρῆ μοι*) δείχνει ότι η αφήγηση θα ξετυλιχθεί σύμφωνα με την προοπτική του πρωταγωνιστή, ο οποίος λειτουργεί ως εστιάζον πρόσωπο. Επίσης, η χρήση του *πύση* δηλώνει ότι η αφήγηση υπόκειται στον εξής περιορισμό: ο δέκτης θα πληροφορηθεί μόνο όσα περνούν από την αντίληψη του πρωταγωνιστή. Η χρησιμοποίηση του ρήματος *πυθάνεσθαι* υποδεικνύει ότι το πληροφοριακό μέρος του θεϊκού εκφωνήματος (*ὦν*) μεταδίδεται μέσω του αφηγητή πράγμα που συνεπά-

---

οποίοι προβάλλουν το ηθικό περιεχόμενο της δίκης): T. J. Saunders, *Plato's Penal Code. Tradition, Controversy, and Reform in Greek Penology*, Oxford 1991, σ. 36, και I. Γ. Καλογεράκος, «Δίκης ὄνομα. Διαστάσεις της δίκης στη φιλοσοφία του Ηράκλειτου», *Ελληνικά* 49 (1999) 225-243 (κυρίως 225-227 και 225 σημ. 3). Ειδικότερα για το περιεχόμενο της δίκης στην *Ηλέκτρα* του Σοφοκλή βλ. Ch. P. Segal, «The *Electra* of Sophocles», *TAPA* 97 (1966) 536-541.

14. Για το περιεχόμενο του ὄρου καθώς και για την «απηχτητική» αξία του λόγου γενικότερα βλ. Ε. Σ. Στάθης, *Μετριάσμος και Επαύξηση του Λόγου* (διδ. διατρ.), Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 26-27, 80 και σ. 57 για την επανάληψη ως απηχτητική μέθοδο.

15. Με τη διατύπωση του στ. 35 *ὦν πύση τάχα*, με την οποία δηλώνεται σαφώς ο Παιδαγωγός ως ο άμεσος αποδέκτης του λόγου του Ορέστη, ενισχύεται η απηχτητική σκοπιμότητα που τονίασαμε.

16. Βλ. R. P. Winnington-Ingram, ὁ.π., σ. 318: «Έχοντας ανατραφεί από τον Παιδαγωγό με σκοπό να εκδικήσει (sic) τον πατέρα του, δεν είχε ανάγκη να συμβουλευτεί το μαντείο παρά μόνο για τα μέσα εκπλήρωσης αυτού του σκοπού».

17. Η χρήση του ενεστώτα για μια πράξη του παρελθόντος έχει ιδιαίτερη σημασία από αφηγηματική άποψη. Όπως επισημαίνει ο M. Peri, «Οι Φωνές του Καβάφη», *Φιλολογός* 15 (1986) 132: «Ο ενεστώτας είναι ο χώρος όπου ο αφηγητής [...] διασαφηνίζει την παρουσία του». Βέβαια το υποκείμενο του ρήματος *χρῆ* είναι ὁ Φοῖβος, αλλά η παρουσία του Φοίβου πιστοποιείται μέσω των λόγων του χρησμού (*χρῆ*) που μεταφέρονται από τον Ορέστη αφηγητή (*μοι*).

18. Γι' αυτό βλ. J. H. Kells, ὁ.π., σ. 82 ad 35ff.

γεται την παρέμβασή του. Ωστόσο, το ρήμα *πυνθάνεσθαι* χρησιμοποιείται συχνά με τη σημασία «ζητώ χρησμό»¹⁹, γεγονός που προσδίδει στην αφηγηματική παρέμβαση του Ορέστη ένα status ισοδύναμο με το θεικό εκφώνημα²⁰.

Η επιλογή του πλάγιου απαρεμφατικού λόγου από τον Ορέστη στους στ. 36-37 πιστοποιεί την παρέμβασή του ως αφηγητή: *ἄσκευον αὐτὸν ἀσπίδων τε καὶ στρατοῦ / δόλοισι κλέψαι χειρὸς ἐνδίκου σφαγᾶς*. Πρόκειται στην ουσία για ελεύθερο πλάγιο λόγο (ΕΠΛ), γιατί υιοθετούνται οι γραμματικοί τύποι του πλάγιου λόγου (το απαρέμφατο είναι μία από τις μορφές του πλάγιου λόγου), αλλά λείπει το ρήμα εξάρτησης που θα δήλωνε την ύπαρξη του πλάγιου λόγου, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σύγχυση φωνών: οι στ. 36-37 διασώζουν ακριβώς τη διατύπωση του απολλώνιου χρησμού – άρα μεταφέρουν τις λέξεις του θεού – ή συμφύρονται με τις σχέψεις του προσώπου αφηγητή (σύγχυση ανάμεσα στον λόγο του θεού και τον λόγο του αφηγητή)²¹; Βέβαια, απλώς και μόνο η επισήμανση του ΕΠΛ δεν λύνει το πρόβλημα, αλλά θα μας βοηθήσει να εξετάσουμε «όλο το φάσμα των σχέσεων της συμπαρουσίας, της αλληλεπίδρασης και της ανάμιξης»²² του λόγου του Ορέστη ως αφηγητή και του λόγου του Απόλλωνα.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η διατύπωση *δόλοισι κλέψαι* ανήκει στο εκφώνημα του θεού, εφόσον και στις *Χορηφόρους* του Αισχύλου ο δόλος προτείνεται από τον ίδιο τον Απόλλωνα ως ο ενδεικνυόμενος τρόπος δράσης (*Χορηφ.* 556-559), χωρίς να αμφισβητείται το ηθικό κύρος μιας τέ-

19. Πρβ. Ο. Τ. 1444 (*οὕτως ἄρ' ἀνδρὸς ἀθλοῦ πύσεσθ' ὕπερ*;). Επίσης, στους στ. 603-604 ο Κρέων ζητά από τον Οιδίποδα να πάει στο μαντείο των Δελφών (*Πυθῶδ' ἰών*) και να επιβεβαιώσει το περιεχόμενο του χρησμού που αυτός μετέφερε (*πέυθου τὰ χρησθέντ'*). Εδώ, με τη χρήση του τύπου *πέυθου* συνδυάζεται η έννοια της αναζήτησης πληροφοριών και η έννοια του «ζητώ χρησμό».

20. Αξίζει ν' αναφέρουμε την άποψη του F. Haible, ο οποίος στη διατριβή του *Herodot und die Wahrheit. Untersuchungen zu Wahrheitsbegriff, Kritik und Argumentation bei Herodot*, Tübingen 1963, καταλήγει στη διαπίστωση ότι ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί το ρήμα *πυνθάνεσθαι* όταν θέλει να δηλώσει πως η πληροφορία του είναι αληθινή, ενώ χρησιμοποιεί το ρήμα *ἀκούειν* όταν διατηρεί αμφιβολίες για την ακρίβεια των πληροφοριών του. Συνεπώς, είναι πιθανό η χρήση του *πυνθάνεσθαι* από τον Ορέστη να προσδίδει στην αφήγησή του κύρος ισοδύναμο μ' αυτό του θεικού εκφωνήματος.

21. Για τον Ελεύθερο Πλάγιο Λόγο (ΕΠΛ) βλ. Μ. Perí, *Δοκίμια Αφηγηματολογίας*, επιμ. Σ. Ν. Φιλίππιδης, Ηράκλειο 1994, σσ. 45-98, και Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές Τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα 1987, σσ. 204-242.

22. Για τη διατύπωση βλ. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ό.π.*, σ. 205. Η ιδιαιτερότητα του ΕΠΛ συνίσταται στο ότι διατηρούνται ταυτόχρονα οι τόνοι δύο φωνών, γεγονός που δημιουργεί την ανάγκη να μαντεύουμε ποιος μιλάει. Γι' αυτό βλ. Β. Βολοσίνοφ, *ό.π.*, σσ. 307-308.

τοιας πράξης²³. Το πρόβλημα εντοπίζεται κυρίως στη διατύπωση χειρὸς ἐνδίκου σφαγᾶς και κυρίως στον προσδιορισμό ἐνδίκου. Η ἐνταξη της συνεκφοράς χειρὸς ἐνδίκου στον ΕΠΛ επιτρέπει στον ποιητή να επιτύχει την αλληλοεἰσδυση των προοπτικῶν του Ορέστη-αφηγητή και του Απόλλωνα ως εντολέα της δράσης, καθώς ο Ορέστης ενσωματώνει με διαφορετικό τρόπο τη δική του ἀποψη, ὅπως ἔχει ἤδη διατυπωθεῖ στο ἐρώτημα ὅτω τρόπῳ δίκας ἀροίμην, στα λόγια του θεοῦ.

Το ἐπίθετο ἐνδικος δεν εἶναι «μονοφωνική λέξη», ἀλλὰ «δίφωνη», καθώς η πρόθεση του Ορέστη εισδύει στη φωνή του θεοῦ και ως εκ τούτου ἀναδεικνύεται μια περίπτωση διαλογικῆς σχέσης των δύο λόγων στο πλαίσιο των κοινῶν τους συμφραζομένων. Οι δύο λόγοι, που συναντώνται και προσανατολίζονται ο ἕνας σε σχέση με τον ἄλλο, διασταυρώνονται διαλογικά συμπληρώνοντας ο ἕνας τον ἄλλο²⁴. Η λέξη ἐνδικος ἀντιπροσωπεύει τη φάση της συνένωσης και της ταύτισης της φωνῆς του ἀφηγητή και της φωνῆς του Απόλλωνα.

Ὡστόσο, η ἐπιθυμία του Ορέστη να ἀναδείξει μ' αὐτόν τον «υποκατάστατο λόγο» μια πλήρη συμφωνία ἀνάμεσα στον ἴδιο ως διαμεσολαβητή του μηνύματος και τον Απόλλωνα ως ἀποκλειστική πηγή του μηνύματος²⁵ υπονομεύεται ἀπὸ την ἐπιλογή του ΕΠΛ, ὅπου οι δυο φωνές δεν ἐμ-

23. Βλ. J. C. Kamerbeek, ὁ.π., σ. 25 ad 37: «δὸλω also occurs in Apollo's oracle in Aesch. Cho. 557». Η ἀναφορά στον δόλον σηματοδοτεῖ το βαθμὸ ἐξάρτησης του ἔργου του Σοφοκλή ἀπὸ το λογοτεχνικὸ παρελθόν, και συγκεκριμένα ἀπὸ το ομόθεμο αἰσχύλειο ἔργο, χωρίς ὁμως να συνεπάγεται και ομοιότητα της δραματικῆς κατάστασης. Σε πολλές περιπτώσεις ο Σοφοκλῆς ἀνανεώνει τη σημασία του διακεκριμένου ἐπιφέροντας μεταβολές στην ἐστίαση και στα κίνητρα των δρώντων προσώπων. Γι' αὐτὸ το διακεκριμένο παιχνίδι βλ. F. M. Dunn, «Orestes and the Urn (Sophocles, *Electra* 54-55)», *Mnemosyne* 51 (1998) 438-443, καθώς και τη βιβλιοκρισία του Δ. Ι. Ιακώβ, *Ελληνικά* 49 (1999) 375-379 (για τον τόμο I. Worthington [επιμ.], *Voice into Text. Orality and Literacy in Ancient Greece* [Mnemosyne, suppl. 157], Leiden 1996). Για τον προβληματισμὸ σχετικά με τὸ πόσο «κλασική» ἦταν η Ορέστεια κατὰ την ἐποχὴ συγγραφῆς των ομόθεμων ἔργων βλ. A. Maria Van Erp Taalman Kip, «Sophocles "Electra" 197-200: Who is the θεός?», *Hermes* 124 (1996) 283. Για την ἀρνητικὴ ἠθικὴ ἀξιολόγηση της χρήσης δόλου βλ. Ch. P. Segal, ὁ.π., σσ. 253-254, και S. L. Schein, «*Electra*. A Sophoclean Problem Play», *Α&Α* 28 (1982) 72. Για τον δόλον ως βασικὸ δομικὸ στοιχεῖο του ἔργου βλ. R. W. Minde, «Plot, Theme and Meaning in Sophocles' *Electra*», *C&M* 28 (1967) 117. Βλ. ἐπίσης και τις ἐπισημάνσεις της Μ. Μάντζιου, ὁ.π., 257-258. Η ἀποψη μας εἶναι πως το θέμα του δόλου ἐντασσόμενο στην ἰδεολογία της μύησης «ἀπαλλάσσεται» ἀπὸ τις ὅποιες ἀρνητικῆς συνδηλώσεις. Μια ἀνάλυση του ἔργου *Ηλέκτρα* με βάση τις μυητικῆς πρακτικῆς του ἐφήβου ἔχω ἐπιχειρήσει στην ἐργασία μου με τίτλο «L'Oreste sofocleo e l'efebia», *PP* 56 (2001), ὑπὸ δημοσίευση.

24. Για τους ὅρους «μονοφωνική» και «δίφωνη λέξη» βλ. Μ. Μπαχτίν (μτφρ. Αλεξάνδρα Ιωαννίδου), *Ζητήματα της ποιητικῆς του Ντοστογιέφσκυ*, Αθήνα 2000, σσ. 290-428 (κυρίως σσ. 299-303), και Μ. Peri, *Δοκίμα Αφηγηματολογίας*, ὁ.π., σσ. 59-60.

25. Στις *Χοηφόρους* του Αἰσχύλου δηλώνεται ρητὰ πως ὅ,τι ἀναφέρεται ἀνήκει στο ἐκφώνημα του θεοῦ. Βλ. *Χοηφ.* 270 (χρησμός κ ε λ ε υ ω ν), 271 (κάξορθιάζων), 272 (ἐξαυδόμενος), 275 (ἔφρασκε), 279 (πιφαύσκων εἶπε), 283 (ἐφώνει), 300 (θεοῦ τ' ἐφεταιί). Για τον

φρανίζονται ως συμπίπτουσες²⁶. Συνεπώς, η οπτική του Απόλλωνα φτάνει ως εμάς μόνο μέσα από την αντίληψη του Ορέστη, αντίληψη που εμπεριέχει και μια εκτίμηση: ο ίδιος ως αποκλειστικός εκτελεστής της πράξης (χειρὸς [...] σφαγᾶς)²⁷ είναι δίκαιος (ἐνδίκου)²⁸. Ωστόσο, ο χρησμός σε καμιά περίπτωση δεν μετατρέπεται σε πεδίο μάχης δύο φωνών. Ο σκοπός της χρήσης του ΕΠΛ δεν έγκειται στην πιστή αναπαραγωγή αυτού που δόθηκε ως χρησμός στον Ορέστη, αλλά στην αλληλοείσδυση των δύο προοπτικών που προωθεί την ψυχολογική και ιδεολογική ταύτιση του Ορέστη με τον Απόλλωνα.

Ήδη στην προλογική ρήση του Παιδαγωγού έχει αναδειχθεί η σχέση του Ορέστη με τον Απόλλωνα σε θέματα ιδεολογίας. Συγκεκριμένα, η περιγραφή του δραματικού χώρου (στ. 1-10) δεν χρησιμεύει «απλώς για να προσαρμόσει τον χάρτη του φανταστικού χώρου στις πραγματικές δομές

χρησμό στις *Χοηφόρους* βλ. Deborah H. Roberts, *Apollo and his Oracle in the Oresteia* [Hypomnemata, 78], Göttingen 1984, σσ. 39-47, και Rebecca W. Bushnell, *Prophesying Tragedy. Sign and Voice in Sophocles' Theban Plays*, Ithaca - London 1988, σ. 24.

26. Βλ. Μ. Ρερί, *Δοκίμια Αφηγηματολογίας*, ό.π., σ. 58, όπου ορίζει τον υποκατάστατο λόγο ως εξής: «Πρόκειται για έναν υποκατάστατο λόγο όπου ο συγγραφέας παρουσιάζεται στη θέση του προσώπου και λέει εκείνο που το πρόσωπο θα μπορούσε προφανώς να πει». σ. 87: «Όταν ο ΕΠΛ έχει παράφωνο χαρακτήρα, όταν δηλαδή υπάρχει κάποια απόκλιση στη συμφωνία των δύο φωνών, η διαφοροποίηση από τον υποκατάστατο λόγο είναι ολοφάνερη, καθώς η νόρμα του υποκατάστατου λόγου προβλέπει μια πλήρη αλληλεγγύη μεταξύ αφηγητή και προσώπου και δεν επιδέχεται την παραμικρή ειρωνική αποστασιοποίηση», και σ. 61: «ο ΕΠΛ εκδηλώνει [...] δύο ταυτόχρονες και όχι συμπίπτουσες φωνές». Βλ. επίσης Β. Βολοσίνοφ, ό.π., σ. 268: «ο ΕΠΛ εξασθενεί περισσότερο τα όρια του αναπαράγόμενου μηνύματος», σσ. 304-305, όπου ο ΕΠΛ προσδιορίζεται ως «μια απόλυτα καινούργια, θετική τάση της ενεργητικής πρόσληψης του αλλότριου εκφωνήματος» που εκφράζει τη δυναμική «της αμοιβαίας επίδρασης ανάμεσα στο λόγο του συγγραφέα και στο λόγο του άλλου», καθώς και σ. 306, όπου επισημαίνεται στον ΕΠΛ η αμφίδρομη σχέση ανάμεσα στον λόγο του συγγραφέα και στον λόγο του άλλου. Πρβ. και τη χρήση του ΕΠΛ στον Ηρόδοτο, όπου η λειτουργία του συνίσταται στο να εκφράζει με λεπτότητα τη δυσπιστία του ιστορικού προς τα λεγόμενα. Για τον ΕΠΛ και τη λειτουργία του στον Ηρόδοτο βλ. G. L. Cooper, III, «Intuitive Oblique Infinitives in Herodotus», *TAPA* 104 (1974) 23-76, και Σ. Σ. Μαρκιανός, *Η Διδασκαλία τῶν Ἱστοριῶν τοῦ Ἡροδοτοῦ*, Αθήνα 1994, σσ. 95-97.

27. Γ' αυτήν τη σημασία βλ. R. C. Jebb, ό.π., σ. 12 ad 36f: «The vengeance is to be won by his own right hand, not by means of allies».

28. Τα λόγια του θεού, όταν περνούν στην ομιλία του Ορέστη, προσλαμβάνουν αναπόφευκτα ένα νέο νόημα, το δικό του και μια νέα εκτίμηση, αυτήν του Ορέστη, γίνονται δηλαδή διφωνικά. Για τη διατύπωση της άποψης αυτής αξιοποιούμε σε μεγάλο βαθμό όσα αναφέρει ο Μ. Μπαχτίν, ό.π., σ. 312. Αυτός ο τρόπος μετάδοσης του αλλότριου λόγου (ΕΠΛ) δείχνει πως ο Ορέστης αφομοιώνει ενεργητικά το αλλότριο εκφώνημα συνεισφέροντας τους δικούς του τόνους σ' αυτό, τόνους που αναμιγνύονται με αυτούς του αλλότριου λόγου. Έτσι εκφράζεται ο ενεργητικός προσανατολισμός του Ορέστη, καθώς δεν αρκείται να εκφράσει μια παθητική εντύπωση που προκλήθηκε από το εκφώνημα του θεού. Η ερμηνεία αυτή αξιοποιεί την ορολογία και τις απόψεις του Β. Βολοσίνοφ, ό.π., σ. 329.

της σκηνής, αλλά και για να κινήσει τη δράση, να ορίσει χαρακτήρες και να εισαγάγει τη θεματική»²⁹. Στους στ. 6-7 ο Παιδαγωγός από το γενικό πλάνο (στ. 4-5) εστιάζει σε ορισμένο σημείο του χώρου, στη Λύκειο αγορά: αὕτη δ' Ὀρέστα, τοῦ λυκοκτόνου θεοῦ / ἀγορὰ Λύκειος. Η περιγραφή δεν είναι στενά πληροφοριακή και δεν εξαντλείται στην παραπομπή σε μια τοπογραφική-μυθολογική-λατρευτική πραγματικότητα³⁰, καθώς το αντικείμενο της όρασης (ἀγορὰ Λύκειος) επενδύεται με την ιδεολογία του φόνου, όπως το δεύτερο συνθετικό του επιθέτου λυκοκτόνος δηλώνει. Η αναφορά αυτή αποκτά συμβολικό περιεχόμενο: (1) Η γειτνίαση του ονόματος του Ορέστη με τη συνεκφορά τοῦ λυκοκτόνου θεοῦ αναδεικνύει τη σχέση του ήρωα με τον Απόλλωνα και την εντοπίζει κυρίως στο πεδίο του φόνου³¹. (2) Η περιγραφή του χώρου δεν είναι σε καμιά περίπτωση αναφορική (δηλ. δεν αντλεί την αληθοφάνειά της από τη γεωγραφική πραγματικότητα, επιδιώκοντας τοπογραφική ακρίβεια), αλλά συμβάλλει στην ανάδειξη της ιδεολογίας της εκδίκησης³².

Με τη χρήση του ΕΠΛ στους στ. 36-37 η σχέση ανάμεσα στον Ορέστη και τον Απόλλωνα εντοπίζεται στη διαλογική σχέση ανάμεσα στον λόγο του Ορέστη και τον λόγο του θεού, ενώ μέσω του επιθέτου ἔνδικος η προοπτική σχέση μεταξύ των δύο εξασθενεί, οπότε μπορούν να εμφανιστούν στο ίδιο επίπεδο³³. Με την επισήμανση του ΕΠΛ γίνεται σαφές ότι η διαλογική σχέση ερώτησης-απάντησης γίνεται σχέση επιβεβαίωσης-συμπλήρωσης³⁴, πράγμα που επικυρώνεται και από τον στ. 70 (δίκη καθαρτῆς πρὸς θεῶν ὠρμημένος), όπου οι προοπτικές των θεών και του Ορέστη-εκδικητῆ συγκλίνουν, καθώς η εκδίκηση εμφανίζεται ως ένα θρησκευτικό

29. Βλ. K. Kuntz, *Narrative Setting and Dramatic Poetry* [Mnemosyne, suppl. 124], Leiden - N. York - Köln 1993, σ. 17. Η μετάφραση του παραθέματος της Kuntz είναι του Κ. Βαλάκα, «Περιγραφή του δραματικού χώρου: Ο εισαγωγικός λόγος του Παιδαγωγού στην Ηλέκτρα του Σοφοκλή», στον τόμο Ι.-Θ. Α. Παπαδημητρίου (επιμ.), *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας* (23-26 Μαΐου 1994), Αθήνα 1997, σ. 291. Ο Βαλάκας, ό.π., σ. 290, επισημαίνει ότι σε τέτοιου είδους προλόγους «προβάλλεται η αναζήτηση και η ανακάλυψη του χώρου και του χρόνου που απαιτείται για την εκπλήρωση των ρησμών και των πόθων».

30. Βλ. Suzanne Said, «Tragic Argos», στο: A. H. Sommerstein - S. Halliwell - J. Henderson - B. Zimmermann (επιμ.), *Tragedy, Comedy and the Polis. Papers from the Greek Drama Conference Nottingham, 18-20 July 1990*, Bari 1993, σ. 171.

31. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι το όνομα του θεού δεν αναφέρεται ρητά αλλά η ταυτότητά του προσδιορίζεται από το συγκεκριμένο λατρευτικό επίθετο λυκοκτόνος. Βλ. σχετικά Ch. P. Segal, *Tragedy and Civilization...*, ό.π., σ. 465 σημ. 57, και σ. 268.

32. Για τις τοπογραφικές ανακρίβειες στο σημείο αυτό βλ. J. C. Kamerbeek, ό.π., σ. 21 ad 6,7.

33. Στο σημείο αυτό χρησιμοποιούμε τη διατύπωση του Μ. Μπαχτίν, ό.π., σ. 301.

34. Για τη διατύπωση βλ. ό.π., σ. 302.

καθήκον (καθαρτής)³⁵, του οποίου η νομιμότητα (δίκη)³⁶ κατοχυρώνεται από τους θεούς (πρὸς θεῶν ὠρμημένος).

Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

ΕΛΕΝΗ ΓΚΑΣΤΗ

---

35. Βλ. R. Parker, *Pollution and Purification in Early Greek Religion*, Oxford 1983, σσ. 139-43 (για τον ρόλο του Απόλλωνα στη διαδικασία καθαρισμού), σσ. 257-280 (κεφ. 9 «Purifying the City»), σσ. 281-307 (κεφ. 10 «Purity and Salvation») και σσ. 308-321 (κεφ. 11 «Some Scenes from Tragedy»).

36. Τα σχόλια του χορού επιβεβαιώνουν τη νομιμότητα της αποστολής του Ορέστη (βλ. στ. 174-184, 1384-1397, 1441, 1508-1510). Επίσης, στους στ. 82-85 και 1424-1425 τονίζεται το γεγονός ότι ο Ορέστης εκτελεί τις εντολές του Απόλλωνα. Βλ. σχετικά D. A. Hester, *ό.π.*, 15.